

Ο ναός της Σπηλαιώτισσας στην πόλη της Κέρκυρας: Τα ίχνη των δομικών του μεταμορφώσεων στις αρχειακές πηγές

**Σπύρος Χρ. Καρύδης
Παναγιώτα Τζιβάρα**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ανακοίνωση αποσκοπεί στην ανάδειξη της σημασίας των αρχειακών τεκμηρίων στην Ιστορία των Δομικών Κατασκευών. Η διερεύνηση των σωζόμενων αρχείων προσφέρει πολύτιμα στοιχεία για την ιστορία των κτισμάτων, για τις πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές, τεχνολογικές και αισθητικές παραμέτρους που καθορίζουν τις κατασκευές, καθώς και για τις επιρροές από ξένα περιβάλλοντα. Τα στοιχεία αυτά αποτελούν πολύτιμη παρακαταθήκη και, όπου είναι δυνατόν, θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στις σύγχρονες επεμβάσεις συντήρησης, αποκατάστασης, ενίσχυσης ή τροποποίησης των ιστορικών κατασκευών. Ο ναός της Σπηλαιώτισσας είναι ο σημερινός μητροπολιτικός ναός της Κέρκυρας, ένα κτίσμα του οποίου η ιστορία ξεκινά από το τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα. Το αρχειακό υλικό που παρουσιάζεται εδώ ήλθε στο φως έπειτα από την πρόσφατη καταγραφή του αρχείου του ναού. Μέσα από τα πρακτικά των συνεδριάσεων της κτητορικής αδελφότητας που είχε τη φροντίδα του ναού παρουσιάζεται η ιστορία του κτίσματος: η ίδρυσή του, οι επεκτάσεις, μετασκευές και ανακαινίσεις, τα πρότυπα που κάθε φορά η αδελφότητα είχε υπόψη της, αλλά και οι αλλαγές στον αστικό ιστό που αποσκοπούσαν είτε στην εξεύρεση χώρου για την επέκταση του κτίσματος είτε για την προβολή του, μέσα στο ασφυκτικό περιβάλλον της τειχισμένης άλλοτε πόλης.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Ναός Υ. Θ. Σπηλαιώτισσας Κέρκυρας, αρχειακά τεκμήρια, επεμβάσεις, κατασκευαστικές φάσεις.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αρχιτεκτονική της πόλης της Κέρκυρας και των ναών της έχει μελετηθεί από την αρχιτέκτονα Αφροδίτη Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη τόσο στην περίοδο της βενετικής κατοχής όσο και στη διάδοχη περίοδο της αγγλικής προστασίας¹. Ο μελετώμενος ναός είναι ο μητροπολιτικός ναός της Κέρκυρας, ένα μεγαλόπρεπο μνημείο το οποίο βλέπει στο παλαιό λιμάνι. Πρόκειται για ναό που ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής, με εσωτερικές διαστάσεις (μήκος, πλάτος, ύψος) 22X15X8 μέτρα περίπου και με προσανατολισμό στον επιμήκη άξονά του Β/ΒΔ –Ν/ΝΔ. Ο σημερινός ναός είναι το αποτέλεσμα ριζικών ανακαινίσεων και παρεμβάσεων που χρονολογούνται από το 1583 έως και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Την πορεία των μεταμορφώσεων του μνημείου μπορούμε να την παρακολουθήσουμε μέσα από τα κατάστιχα που σώζονται στο αρχείο του ναού και τα οποία περιλαμβάνουν τα πρακτικά των συνεδριάσεων της κτητορικής αδελφότητας, που είχε τη φροντίδα του ναού, τις αναλυτικές καταστάσεις των εξόδων που διενεργήθηκαν στις περιόδους των επισκευών ή ανακαινίσεων, τις περιλήψεις και τις αναφορές στις συμβάσεις που υπογράφηκαν με τους εκάστοτε τεχνίτες οι οποίοι αναλάμβαναν τα έργα. Επικουρικά η αναζήτηση και ο εντοπισμός των σχετικών συμβάσεων στην αρχειακή σειρά Συμβολαιογραφικά των Αρχείων Νομού Κέρκυρας πρόσφερε εξαιρετικά ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για το είδος και την έκταση των παρεμβάσεων, τα υλικά αλλά και τα ονόματα των σχεδιαστών και των μαστόρων των διαφόρων φάσεων του κτίσματος. Στην ανακοίνωση αυτή παρουσιάζεται η εξελικτική πορεία του κτίσματος ακολουθώντας σε αδρές γραμμές τις σημαντικότερες παρεμβάσεις, οι οποίες είχαν καθοριστική σημασία στην τελική διαμόρφωσή του. Παραλείπεται ο μακρύς κατάλογος των επισκευών και των επιμέρους παρεμβάσεων οι οποίες σε τακτική βάση διενεργούνταν και αποσκοπούσαν στη συντήρησή του.

¹ Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, 1977. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, 2002.

2. Ο ΑΡΧΙΚΟΣ ΝΑΟΣ

Η ιστορία του μνημείου ξεκινά στο τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα και σχετίζεται με τις μεγάλης έκτασης κατεδαφίσεις και ανακατατάξεις του χώρου στο πλαίσιο της οχύρωσης της πόλης και της κατασκευής του νέου φρουρίου. Τότε, ανάμεσα στα άλλα κτίσματα, πολλοί ναοί κατεδαφίστηκαν, κάποιοι από τους οποίους είτε ανοικοδομήθηκαν στην οχυρωμένη πια πόλη είτε συνενώθηκαν με άλλους υπάρχοντες². Στην τελευταία αυτή περίπτωση ανήκει και ο ναός που μελετάμε. Στη θέση όπου βρίσκεται σήμερα ο μητροπολιτικός ναός βρισκόταν ο ναός του Αγίου Βλασίου, κτητορικός της οικογένειας Ρίκη³. Δεν γνωρίζουμε τη μορφή του, όταν αυτός παραχωρήθηκε στην αδελφότητα της Σπηλαιώτισσας. Όπως προκύπτει από τη συμφωνία συνένωσης των δύο ναών της 21ης Φεβρουαρίου 1577, ο Άγιος Βλάσιος ήταν με «*πίργον το γιροθεν*», σκεπασμένος, «*μετα τον ηκόνον και τεμπλου*». Παρά την ασάφεια της περιγραφής, η χρήση του όρου «*πύργος*» δηλώνει πιθανότατα ότι ο ναός ήταν κτισμένος και όχι ξύλινος, όπως πολλοί άλλοι της ίδιας περιόδου⁴, διέθετε νάρθηκες, οι οποίοι αναφέρονται ως χώροι ταφής, και εσωτερικά ήταν κοσμημένος με τέμπλο και εικόνες.

Ο ναός σύντομα φάνηκε ότι δεν κάλυπτε τις ανάγκες της αδελφότητας, γι' αυτό δρομολογήθηκε η ανοικοδόμησή του. Στις 13 Ιανουαρίου 1583 οι αδελφοί του ναού ενέκριναν τη σχετική πρόταση των κυβερνητών «*να θεμελιωθή και γενη κτηστή ης μακρος καί εις πλάτος κατα το μοδέλω όπου εκαμεν ο μαστρο Φερδεριγος Δα Μπεργαμο ετζη εις αρτίκους οσάν και εις πάν άλλον*» καθώς και το κτίσιμο του καμπαναριού, το οποίο θα γινόταν μετά την ολοκλήρωση των εργασιών στον ναό⁵. Η απόφαση τέθηκε σε εφαρμογή με την επιλογή του κτίστη Θόδωρου Μανιάτη και τη σύναψη της σχετικής συμφωνίας στις 18 Ιανουαρίου 1583⁶. Οι συμβαλλόμενοι κυβερνήτες δήλωσαν την πρόθεσή τους «*να μεγαλώσουν καί αυξήσουν την αυτήν εκκλησίαν εις μάκρος καί πλάτος κατά την γνωμην καί θέλησιν της αδελφοτητος*» και συμφώνησαν με τον κτίστη να του παραδώσουν στον τόπο και με έξοδά τους πέρα από τον ασβέστη και τις πέτρες που βρίσκονταν ήδη, όσο άλλο υλικό χρειαζόταν. Ο μαστορας από την πλευρά του υποσχέθηκε να «*χτίση και οικοδομησει άλλον τόν πύργον όπου καμει χρεια, ήγουν άγιον βήμα, δρομικά, οφαιτας καί πάν άλλο χρειαζόμενον εις τήν αυτήν οικοδομήν*», επιβαρυνόμενος με τα έξοδα των εργατών, το νερό, τον «*κοκινόπιλον*», το φτιάξιμο και το ανακάτωμα του ασβέστη και το σκάψιμο του θεμελίου. Όφειλε επίσης να χρησιμοποιήσει τα διαθέσιμα δομικά υλικά στη συγκεκριμένη κατασκευή έως το τέλος Φεβρουαρίου, χωρίς δικαίωμα να εργαστεί αλλού. Η αμοιβή του ορίστηκε στις 25 γαζέτες για κάθε οργιά έτοιμου τοίχου. Τέλος, στη συμφωνία περιλήφθηκε ρήτρα που έδινε τη δυνατότητα στους αδελφούς που ασκούσαν το επάγγελμα του κτίστη, να συμμετάσχουν στο κτίσιμο, κτίζοντας όσο τοίχο αναλογούσε στο μερίδιό τους από τα έξοδα της οικοδομής.

Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν με μεγάλη καθυστέρηση (σώζονται βεβαιώσεις πληρωμής του κτίστη Θοδωρή Μανιάτη για τα έτη 1583, 1584 και 1585) και με τη συμμετοχή στο κτίσιμο δύο αδελφών του ναού, οι οποίοι εργάστηκαν «*τζιορνάδα μία ημησι*» που αντιστοιχούσε στο κτίσιμο 6 ποδιών τοίχου⁷. Το έργο ολοκληρώθηκε το 1587 με τη δωρεά της ξυλείας της σκεπής από τον αδελφό Ταβιάνο Τραντάφυλλο⁸.

Από την απόφαση της αδελφότητας και τη σύμβαση έργου με τον κτίστη του 1583 δεν προκύπτουν λεπτομερείς περιγραφές του ανεγειρόμενου κτίσματος, γίνεται όμως γνωστό το όνομα του σχεδιαστή και δίνεται μια αχνή εικόνα της μορφής του. Το «*μοδέλο*» του ναού σχεδιάστηκε από τον μαστρο Φερδερίγο δα Μπέργαμο, υποθέτουμε μηχανικό, ο οποίος διέμενε στην Κέρκυρα και η παρουσία του πιθανόν σχετίζεται με τα οχυρωματικά έργα για τον τειχισμό της πόλης και την κατασκευή του νέου φρουρίου. Ο ναός θα κατασκευαζόταν από τα θεμέλια, έπειτα προφανώς από την πλήρη κατεδάφιση του παλαιότερου, αφού στη συμφωνία με τον κτίστη συμπεριλήφθηκε η κατασκευή του αγίου Βήματος και των ναρθήκων. Οι ανωτέρω πληροφορίες σε συνδυασμό με εκείνες για τη σχεδιαζόμενη τροποποίηση του εσωτερικού χώρου του ναού στο τέλος του 17ου αιώνα, για τις οποίες θα γίνει λόγος στη συνέχεια, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο ναός περιβαλλόταν στις τρεις πλευρές του από νάρθηκες, είχε δηλαδή τη μορφή των περισσότερων τότε

² Καρύδης, 2007: 79-97.

³ Για τους κτητορικούς ναούς, βλ. Καρύδης, 2004: 73-84, 132.

⁴ Καρύδης, 2007: 68-70.

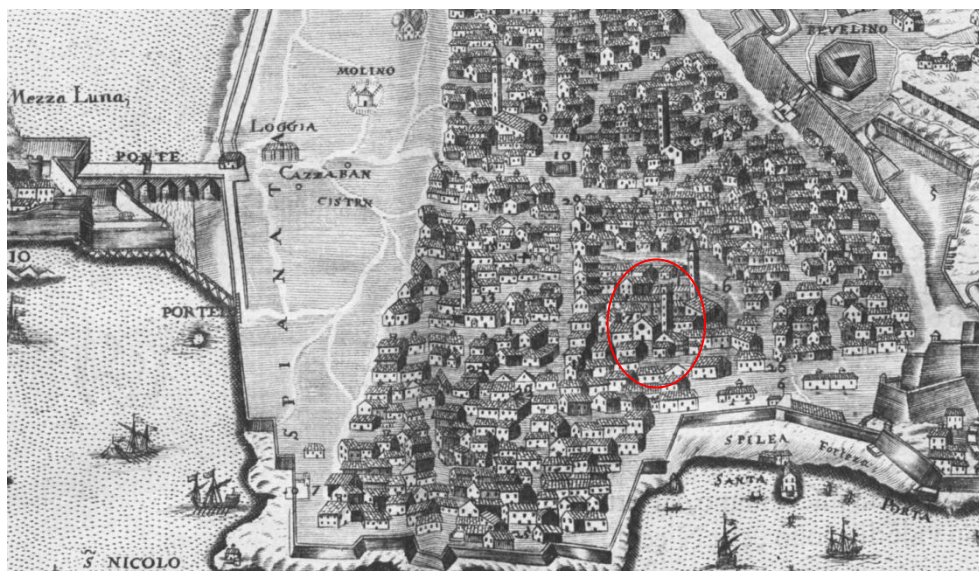
⁵ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 1, φ. 130r.

⁶ Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικά Ρ.26, φ. 714v-715v. Καρύδης, 2007: 286-287.

⁷ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 1, φ. 182v.

⁸ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 3, φ. 385r.

ναών της πόλης, δείγματα των οποίων σήμερα αποτελούν ο ναός της Αντιβουνιώτισσας, κτίσμα πιθανόν του τέλους του 15ου αιώνα, και ο ναός του Αγίου Ιωάννη και Αγίας Παρασκευής, σύγχρονος της Σπηλαιώτισσας, του τέλους δηλαδή του 16ου αιώνα. Υποθέτουμε ότι η εικόνα του ναού δεν διέφερε ιδιαίτερα από αυτήν που αδρά αποτυπώνεται στον χάρτη της έκδοσης της Ιστορίας της Κέρκυρας, του Ανδρέα Μάρμορα το 1672.

Εικ. 1: Ο ναός σε χάρτη του 1672. Πηγή: Marmora, 1672: [364-365].

Ο ναός εσωτερικά διέθετε τέμπλο, η κατασκευή του οποίου αποφασίστηκε το 1596⁹, και ήταν τοιχογραφημένος, όπως βεβαιώνεται από τις δύο σωζόμενες σήμερα τοιχογραφίες στους πλαϊνούς τοίχους του ιερού Βήματος. Στο εσωτερικό του διέθετε επιβλητικά ταφικά μνημεία, για τα μέλη της αδελφότητας, κατασκευασμένα με μάρμαρα και διακοσμημένα με τοιχογραφίες, ανάλογα πιθανόν με το σωζόμενο σήμερα ταφικό μνημείο του ναού της Αντιβουνιώτισσας¹⁰.

3. Η ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Έναν αιώνα περίπου μετά τη θεμελίωση του πρώτου ναού, η αδελφότητα ξεκίνησε τις διαδικασίες για την εκ βάθρων ανακαίνισή του. Στη σύναξη της 6ης Ιανουαρίου 1684 ψηφίστηκε για πρώτη φορά η πρόταση για την ανακαίνιση του ναού και τη μετατροπή του σε ενιαίο εσωτερικά χώρο, με την κατασκευή τοξωτών ανοιγμάτων (βόλτων), ενώ παράλληλα αποφασίστηκε η κατασκευή γυναικωνίτη: «να ανακενιστη... ησε ενα μοδελο ομορφο ος ηκον Θεου», «και περιπλεον δια να γενι το γινεκιο»¹¹. Σαφέστερη εικόνα της σχεδιαζόμενης ανακαίνισης δίνει νέα πρόταση που ψηφίστηκε από την αδελφότητα στις 6 Ιανουαρίου 1691. Σύμφωνα με αυτή, ο ναός παρουσίαζε «απρεπον» θέαμα με τα μνήματα των αδελφών στους νάρθηκες, ενώ αυτά θα μπορούσαν να βρίσκονται στη «σίναξιν» της εκκλησίας με το άνοιγμα των τοίχων, όπως είχε γίνει στον ναό του Ταξιάρχη, που είχε πρόσφατα τότε ανακαινιστεί. Οι κυβερνήτες ζήτησαν τότε την εξουσιοδότηση για να προβούν στα αναγκαία έξοδα για την αγορά τούβλων, ασβέστη, μαρμάρων, ξύλων και άλλων αναγκαίων για το άνοιγμα των τοίχων και την κατασκευή των βόλτων¹², η οικονομική όμως δυσπραγία της αδελφότητας δεν επέτρεψε την έναρξη των έργων. Τρία χρόνια μετά (6 Μαΐου 1694), οι κυβερνήτες πρότειναν την επένδυση των υλικών που είχαν προμηθευτεί στην κατασκευή ενός εργαστηρίου και ενός σπιτιού σε οικόπεδο της εκκλησίας, αποβλέποντας στην αύξηση των εσόδων με την ενοικίαση των χώρων¹³. Ακολούθησε στις 18 Φεβρουαρίου 1700, νέα απόφαση για τη διάθεση των εσόδων

⁹ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 2, φ. 98r.

¹⁰ Χονδρογιάννης, 2010: 102-103.

¹¹ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 4, φ. 29v-31v.

¹² Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 4, φ. 54rv.

¹³ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 4, φ. 62r-63r.

από το πάκτωμα αγροτικού ακινήτου του ναού και την αποταμίευση χρημάτων ώστε να συγκεντρωθούν 2000 δουκάτα προκειμένου να ξεκινήσει η ανακαίνιση, «*ολπιζοντας ότι με πιουτον τροπον ή εκλίσια νά γενη μια μητροπολη*»¹⁴. Το θέμα επανήλθε στις 28 Απριλίου 1706 με την ψήφιση νέας πρότασης «*να γενι η αρχη του αυτου ανακενησμου*», παρότι δεν είχαν συγκεντρωθεί τα αναγκαία χρήματα, στην οποία προσδιορίστηκε εκ νέου ότι ο νέος ναός θα ήταν με «*βόλτα*»¹⁵.

Την απόφαση της αδελφότητας ακολούθησε η κατάρτιση του σχεδίου και η σύνταξη της σχετικής συμφωνίας, στις 16 Ιουνίου 1706 με τους μαστόρους που ανέλαβαν το έργο. Από την πράξη γίνονται γνωστά το όνομα του σχεδιαστή, τα ονόματα των κτιστών και σε γενικές γραμμές τα έργα που επρόκειτο να γίνουν. Το σχέδιο (*modelo*) κατάρτισε ο κτίστης (*murer*) Giacomo Varutti, και την πραγματοποίησή του ανέλαβαν, εκτός από αυτόν, οι κτίστες Piero Dassalon, Girolamo Galasso και Christofolo Resteli. Το έργο περιλάμβανε την κατεδάφιση των παλαιών τοίχων της εκκλησίας και των ναρθήκων, το κτίσιμο νέων και την κατασκευή βόλτων, σύμφωνα με το σχέδιο του Varutti. Ο πριόρης της αδελφότητας θα παρείχε τα αναγκαία υλικά και θα μεριμνούσε για το γκρέμισμα των παλαιών τοίχων και το σκάψιμο των θεμελίων ενώ οι κτίστες αναλάμβαναν να πραγματοποιήσουν το έργο με δικούς τους εργάτες, να κατεβάσουν τα κεραμίδια, να εκτελέσουν τις εργασίες τους και να τις ολοκληρώσουν, εκτός από το στρώσιμο των πλακών και των σκαλιών στα στασίδια. Στις υποχρεώσεις τους περιλαμβάνονταν επίσης τα επιχρίσματα (*smaltadure*) σε όλη την οικοδομή και η κατασκευή των κορνιζών της εκκλησίας στη μορφή που θα υποδείκνυε ο πριόρης. Η αμοιβή τους συμφωνήθηκε στα 440 ρεάλια προς 10 λίρες το ένα. Οι εργασίες θα ξεκινούσαν με το κτίσιμο των τοίχων στο απαιτητό ύψος και μήκος, αν όμως ο πριόρης αδυνατούσε να καλύψει τα έξοδα, θα μετρούσαν τους νέους τοίχους και τα θεμέλια, χωρίς επιχρίσματα, και θα πληρώνονταν με 10 λίρες το πάσο. Μετά την ολοκλήρωση του τοίχου, εφόσον θα συνεχίζονταν οι εργασίες, θα τους καταβαλλόταν το υπόλοιπο από το αρχικά συμφωνηθέν ποσό¹⁶.

Τα έργα ξεκίνησαν στις 17 Ιουνίου 1706, «*εβαλθη θεμελιο ης την ανακενησιν της παρουσης αγνης μονης οπου εγνηνηκε ολλη εκ βοθρου...*»¹⁷, και συνεχίστηκαν έως το 1720 περίπου¹⁸. Το τελικό αποτέλεσμα των αναικαινιστικών έργων ήταν ένας ευρύς ναός με τρία κλίτη και έναν νάρθηκα στο βορειοδυτικό άκρο του ναού, το άνω τμήμα του οποίου φιλοξενούσε τον γυναικωνίτη. Από τον παλαιό ναό διατηρήθηκε το ιερό Βήμα, το οποίο όμως διευρύνθηκε με τη μετακίνηση του τέμπλου¹⁹ κατά ένα περίπου μέτρο, όπως προκύπτει από την ενσωμάτωση στον χώρο του ιερού δύο τοιχογραφιών, οι οποίες ανήκουν στο αρχικό κτίσμα του 16ου αιώνα και προηγουμένως βρίσκονταν στον κυρίως ναό. Οι αλλαγές αυτές δεν φαίνεται να οδήγησαν στη μετακίνηση της αγίας Τραπέζης στο κέντρο του νέου χώρου. Τούτο προκύπτει, αφενός από την απουσία οποιασδήποτε μνείας τέλεσης της προβλεπόμενης ακολουθίας, επί σαλευθείσης Τραπέζης²⁰, όσο και από το γεγονός ότι τη μετακίνηση αυτή την απαντάμε ως αίτημα την 1η Δεκεμβρίου 1841, λίγο πριν ο ναός χαρακτηριστεί ως μητροπολιτικός. Μάλιστα από τη σχετική περιγραφή διαπιστώνεται ότι η Τράπεζα και το κιβώριο ήταν σχεδόν κολλημένα στον τοίχο, προφανώς της κόγχης του ιερού, αφήνοντας μικρό χώρο πίσω από την Τράπεζα²¹.

Ακολούθησαν τα έργα διαμόρφωσης και διακόσμησης του εσωτερικού χώρου, όπως: η κατασκευή και εικονογράφηση του τέμπλου, η κατασκευή γυναικωνίτη και ουρανίας στο πρότυπο του Αγίου Σπυρίδωνα, η κατασκευή προσκυνηταριών και στασιδίων. Στον νέο ναό, εξέλιπαν επίσης τα επιβλητικά ταφικά μνημεία, τα οποία πλέον μετατράπηκαν σε απλά επιδαπέδια μνήματα, καθώς και η τοιχογράφηση, αφού οι τοίχοι κοσμήθηκαν με μεγάλους θρησκευτικούς πίνακες και φορητές εικόνες.

¹⁴ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 4, φ. 84r-85v.

¹⁵ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 5, φ. 30r-31r.

¹⁶ Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικά Τ.98, βιβλίο 84, φ. 16v-17v και 27r-28v.

¹⁷ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 3, φ. 385r.

¹⁸ Στις 29 Μαρτίου 1719 αποφασίστηκε η ανανέωση της θητείας της διοικούσας επιτροπής του ναού με το σκεπτικό να ολοκληρώσει τις «*φαμπρικες τις εκλίσιας*» και με το ίδιο σκεπτικό ανανεώθηκε εκ νέου η θητεία της στις 17 Απριλίου 1720 (Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 5, φ. 82v, 83r).

¹⁹ Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικά Π.23, δέσμη 9, απόδειξη πληρωμής αρ. 18.

²⁰ Στο πρωτοπαπαδικό αρχείο δεν σώζεται καμιά σχετική απόφαση, όπως αντίθετα συμβαίνει για μεγάλο αριθμό άλλων περιπτώσεων ανακαίνισης ναών στην πόλη και στα χωριά της Κέρκυρας την ίδια περίοδο. Για το θέμα βλ. Καρύδης, 2007b.

²¹ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 18, φ. 45v.

Στα μετέπειτα χρόνια δεν έλειψαν ποικίλες εργασίες, που αφορούσαν τη συντήρηση του κτίσματος και της στέγης του καθώς και δραστικές παρεμβάσεις στον εσωτερικό χώρο, με την κατασκευή στασιδίων σύμφωνα με το πρότυπο εκείνων του ναού των Αγίων Πατέρων, και νέας ουρανίας στο τέλος του 18ου αιώνα. Στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα καταγράφονται παρεμβάσεις και επιδιορθώσεις στον γυναικωνίτη²² καθώς και ο περιορισμός των εισόδων του κτίσματος με το κλείσιμο των εξωτερικών πλαϊνών θυρών, που οδηγούσαν σε αυτόν²³. Μεγάλες αλλαγές έγιναν μετά τη μετατροπή του ναού σε μητροπολιτικό το 1842. Η μεταφορά του λειψάνου της αγίας Θεοδώρας από τον παλαιό μητροπολιτικό ναό του Ταξιάρχη στον νέο επέβαλε τη δημιουργία και διαμόρφωση χώρου για την εναπόθεση της λάρνακας, με το λείψανο της αγίας. Ως χώρος επιλέχθηκε το ανατολικό άκρο του δεξιού κλίτους, επιλογή που οδήγησε στη μετάθεση του προσκυνηταριού της Παναγίας στην αριστερή πλευρά²⁴. Τέλος, το 1913 πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένα ανακαινιστικά έργα τόσο στην πρόσοψη όσο και εσωτερικά, με το γκρέμισμα του τοίχου του βορειοδυτικού νάρθηκα και την πλήρη ενοποίηση του χώρου²⁵.

4. Η ΠΡΟΣΟΨΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ο αρχικός ναός ήταν περιτριγυρισμένος από κατοικίες. Το ασφυκτικό αυτό περιβάλλον δεν ικανοποιούσε τους αδελφούς, οι οποίοι από πολύ νωρίς σχεδίαζαν το άνοιγμα της εκκλησίας τους προς το μέρος των βόρειων τειχών της πόλης και της θάλασσας. Η αγορά τόπου μπροστά από την εκκλησία για τον σκοπό αυτό φαίνεται πως αποτελούσε αντικείμενο συζήτησης στην αδελφότητα ήδη από τις αρχές του 17ου αιώνα²⁶, οι σχετικές όμως ενέργειες ξεκίνησαν μετά τις 10 Μαΐου 1747 οπότε ψηφίστηκε η σχετική πρόταση για την «εφπρεπισιν» της εκκλησίας και αποφασίστηκε η αγορά των δύο οικιών που βρίσκονταν μπροστά «εις την φατζαδα» και του οικοπέδου που ήταν ανάμεσά τους, με στόχο την κατεδάφιση για «νά μίνι τόπος βάκουος(=κενός) διά νά έχη τήν φατζαδα ελέφτερι από τό μέρος τίς θάλασσας»²⁷. Το άνοιγμα του χώρου θα έδινε τη δυνατότητα για τη δημιουργία μιας επιβλητικής εισόδου και την κατασκευή φαρδιάς και άνετης σκάλας, που θα ξεκινούσε από τον δρόμο, που διέτρεχε κατά μήκος τα τείχη, και θα έφτανε έως την είσοδο. Οι αδελφοί της Σπηλαιώτισσας αυτή τη φορά, ανομολόγητα, είχαν ως πρότυπο τη μεγάλη σκαλινάδα της Αντιβουνιώτισσας, λίγες δεκάδες μέτρα πιο πέρα, η οποία επίσης ξεκινούσε από τα τείχη και έφτανε έως τις δίδυμες εισόδους στον νάρθηκα.

Από την πρώτη απόφαση του 1747 και έως το 1753 η αδελφότητα δεν προχώρησε στην υλοποίηση του σχεδίου της. Στις 10 Οκτωβρίου 1753 η διοικούσα επιτροπή του ναού ζήτησε και έλαβε από την αδελφότητα την άδεια εφαρμογής της απόφασης του 1747, για την αγορά ή ανταλλαγή και την κατεδάφιση κατοικιών εμπρός από την εκκλησία «διά νά γενί μία σκαλινάδα δια φάτζα της αυτής εκκλίσιας»²⁸. Στη συνέχεια οι ανωτέρω αποφάσεις κατατέθηκαν προς επικύρωση στον γενικό προβλεπτή θαλάσσης Agostino Sagredo, ο οποίος, αναγνωρίζοντας ότι το έργο θα συνέβαλλε στην ανάδειξη του ναού και στον εξωραϊσμό της πόλης τις ενέκρινε στις 19 Απριλίου 1754²⁹. Ακολούθησε η αγορά των δύο σπιτιών³⁰ και η έναρξη των έργων. Το 1761, και ενώ τα έργα «εις τήν σκαλινάδα τής προσπετίβας»³¹ τής εκκλησίας» βρίσκονταν σε εξέλιξη, οι αδελφοί πήραν σε σολιάτικο ένα επιπλέον οικόπεδο με παλαιόσπιτο, κοντά στη σκαλινάδα για τη διεύρυνσή της. Τα έργα συνεχίστηκαν τουλάχιστον έως τον Απρίλιο του 1762, όταν παρατάθηκε η θητεία της διοικούσας επιτροπής «έως νά αποτεληρόση τήν σκαλινάδα και κάμη καί τήν προσπετήβα τής εκκλησίας»³².

²² Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 18, φ. 34ν.

²³ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 18, φ. 53r.

²⁴ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 18, φ. 66rv, 79v-80r.

²⁵ Παπαγεώργιος, 1920: 203.

²⁶ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 2, φ. 75r.

²⁷ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 7, φ. 36rv.

²⁸ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 7, φ. 52v.

²⁹ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 7, φ. 54r.

³⁰ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 7, φ. 66r.

³¹ Ο όρος δηλώνει γενικά την πρόσοψη του ναού.

³² Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 7, φ. 76r-77r.

Εικ. 2: Η σκαλινάδα της Αντιβουινιώτισσας (αριστερά) και της Σπηλαιώτισσας (δεξιά) σε χάρτη του τέλους του 18ου αιώνα. Πηγή: Molteni-Moretti, 2006: 24.

Στην τελική μορφή της η σκαλινάδα εξασφάλισε άμεση πρόσβαση στην εκκλησία από τον δρόμο που ακολουθούσε περιμετρικά τα τείχη. Σε χάρτη των οχυρώσεων της Κέρκυρας, του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα, με αναλυτική καταγραφή της θέσης των ναών, απεικονίζεται η κάτοψη του ναού και του καμπαναριού του, καθώς και η σκαλινάδα που ξεκινούσε από τον ναό και έφτανε έως σχεδόν τα όρια της σημερινής οδού Γιδα. Η πρόσοψη της εκκλησίας ανταποκρινόταν προφανώς στα πρότυπα των άλλων ναών της πόλης. Από αυτήν σήμερα έχουν απομείνει η μεγαλοπρεπής είσοδος, τα δύο μεγάλα τοξωτά παράθυρα και ο μεγάλος κυκλικός φεγγίτης, που δίνει φως στον γυναικωνίτη. Η σημερινή πρόσοψη είναι το αποτέλεσμα παρεμβάσεων που πραγματοποιήθηκαν το 1913 και όχι αδικαιολόγητα χαρακτηρίστηκε «άτεχνη», «παρουσιάζουσα μίγμα ρυθμού ρωμαϊκού και φλωρεντινού»³³.

Εικ. 3: Η πρόσοψη του ναού σήμερα.

³³ Παπαγεώργιος, 1920: 203.

5. ΤΟ ΚΑΜΠΑΝΑΡΙΟ

Οι εργασίες στο καμπαναριό ξεκίνησαν πριν το 1615 και συνεχίστηκαν, με διακοπές, τουλάχιστον έως το 1654. Νοταρική πράξη, με ημερομηνία 26 Νοεμβρίου 1615, πληροφορεί ότι ο πριόρης και ο γραμματικός του ναού συμφώνησαν με τους κτίστες Antonio Fornasel (Αντώνη Φορνάβαλη) και Zuanne da Milano (μάστορ Τζουάννε) να κτίσουν το καμπαναριό από το σημείο που βρισκόταν ήδη, έως την κορυφή³⁴. Η αδελφότητα θα παρείχε τα οικοδομικά υλικά, τα μάρμαρα για τις κορνίζες και ό,τι άλλο χρειαζόταν και θα πλήρωνε κάθε εβδομάδα, έπειτα από την καταμέτρηση του έργου. Ως τιμή ορίστηκαν τα δεκάμισα δουκάτα την οργιά (passo), καθ' ύψος. Οι εργασίες ξεκίνησαν αμέσως και ήδη στις 3 Δεκεμβρίου οι κυβερνήτες έκαναν λογαριασμό με τον λιθοξόο Πιέρο Πάνταλο για την εργασία του «*ος τη φασα*». Συμφώνησαν δε «*απο τη φασα και απανου οσα καντοναλια καμη*» να τον πληρώνουν με 11 λίρες για το καθένα και με 6 λίρες το ποδάρι για τα βόλτα, στις «*φανεστροπούλες*»³⁵.

Οι εργασίες στο καμπαναριό απορροφούσαν το μεγαλύτερο μέρος των εσόδων του ναού, όπως προκύπτει από κανονισμό του 1622³⁶ και από πρόταση της αδελφότητας το 1654, για τη χρησιμοποίηση κληροδοτήματος ώστε να ολοκληρωθούν τα έργα. Με την εξασφάλιση των χρημάτων η αδελφότητα προχώρησε σε συμφωνία, στις 13 Νοεμβρίου 1654, με τους λιθοξόους Γιάκουμο Κοντογιάννη και Ματίο Σκόκο, για την κατασκευή κιόνων³⁷. Οι τεχνίτες υποσχέθηκαν να φτιάξουν με έξοδά τους «*τεσερης κολονες στρονγγηλες του καμπαναρίου της αυτης μονης οπηες να ηνε σκετες με της μπασες και καπητελα καλα και τεχνηκατα καμομενα εος ποδαρηα 7 ης το ηδηο μοδελο οπου ηνε εκηνες του καμπαναρίου του αγηου Σπηρηδονος ηγουν ης την δουλεψην*». Επίσης υποσχέθηκαν «*να καμουν και τεσερα πηλαστρα του αυτου καμπαναριου ης το ηδηο ψηλομα με καδρονηα μαρμαρενηα καλα και τεχνηκατα καμομενα και καλα προπορτζηοναδα και καθος ηνε εκηνα του καμπαναρηου του αγηου ης οσον ης την δουλεψην οπηα να τα κανουν με μαρμαρα τον αυτον μαστορον μαρμαρο καλο καθαρηο δηχος κανενα δηφετο (=ψεγάδι) και πελεκημενα καλα και τεχνηκατα δηχος ληψομαδες*». Τα έξοδα της κατασκευής υπολογίστηκαν σε 76 σκούδα, η καταβολή των οποίων θα γινόταν σταδιακά, και ορίστηκε η ολοκλήρωση του έργου στον Ιούλιο του 1655.

Παρά την πρόοδο όμως των έργων το καμπαναριό δεν ολοκληρώθηκε. Παρέμεινε χωρίς στέγη και με τη μορφή αυτή απεικονίζεται στον χάρτη του 1672 (εικ.1). Μόλις το 1699 η αδελφότητα ψήφισε πρόταση για το σκέπασμα του καμπαναριού³⁸, στην οποία περιγραφόταν η επιτακτικότητα των εργασιών, διότι το καμπαναριό, «*ξεσκεπτο και ανικτο παντελος*», ζημίωνε την εκκλησία κάθε χρόνο, αφού σάπιζαν εξαιτίας των βροχών τα σκοινιά και οι σκάλες και έμπαινε το νερό στον νάρθηκα και πλημμύριζαν τα μνήματα. Το σκέπασμα του καμπαναριού θα γινόταν «*ηστο μοδο και φόρμα του παρόντος μοδελου*», χωρίς ακριβέστερο προσδιορισμό.

Το καμπαναριό θα απασχολήσει την αδελφότητα και τα επόμενα χρόνια. Αναφορά σε επισκευαστικές εργασίες έχουμε από πράξη της αδελφότητας στις 26 Απριλίου 1769. Οι εργασίες αφορούσαν την ανακατασκευή ή επισκευή της στέγασης και των κιόνων του καμπαναριού, η κατάσταση των οποίων ήταν απειλητική για την εκκλησία και τους περιοίκους. Ο τεχνίτης που ανέλαβε το έργο ήταν ο Giovanni Bonardi από τη Μπρέσια («Ιωάννης Μπρεσσάν»), ο οποίος έλαβε συνολικά για την εργασία του 45 τζεκίνια και 16:14 λίρες³⁹. Στα βιβλία της αδελφότητας του 19ου αιώνα δεν εντοπίστηκαν πληροφορίες που να σχετίζονται με εκτεταμένες παρεμβάσεις στο καμπαναριό. Αντίθετα, υπάρχουν αρκετές που αφορούν σε έξοδα επισκευών, συντήρησης των καμπάνων και κατασκευής το 1842 νέας ξύλινης σκάλας⁴⁰.

Το περιεχόμενο της συμφωνίας του 1654 και η αναφορά του μοντέλου, σύμφωνα με το οποίο έπρεπε να γίνουν οι κολώνες, μας δίνουν καθαρή περιγραφή του κατασκευαζόμενου τότε καμπαναριού. Η αδελφότητα της Σπηλαιώτισσας είχε ως πρότυπο για το καμπαναριό εκείνο του Αγίου Σπυρίδωνος που είχε ολοκληρωθεί λίγα χρόνια νωρίτερα⁴¹, μία επιβλητική κατασκευή που δεσπόζει και σήμερα στην παλαιά πόλη της Κέρκυρας. Πρόκειται για πύργο, ο οποίος στο ύψος των

³⁴ Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικά Β.220, βιβλίο 1, φ. 330v-331r. Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 3, φ. 142r.

³⁵ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 3, φ. 142r.

³⁶ Α.Ν.Κ., Κατάστιχο 2, φ. 75r.

³⁷ Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικά Α.262, φ. 696rv.

³⁸ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 4, φ. 80v-81v.

³⁹ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 7, φ. 106rv. Α.Ν.Κ., Έγγραφα Εκκλησιών, φάκ. 214, βιβλίο 1, φ. 92r.

⁴⁰ Α.Σ.Κ., Κατάστιχο 18, φ. 51v.

⁴¹ Τσίτσας, 1966: 7, 18-21.

καμπάνων έχει δύο δίλοβα ανοίγματα στην κάθε πλευρά του, τα οποία χωρίζονται με στρογγυλές κολώνες, ενώ οι τέσσερις πλευρές του ορίζονται από στιβαρές τετράγωνες παραστάδες. Στη συμφωνία της Σπηλαιώτισσας οι μαστόροι όφειλαν να φτιάξουν αντίστοιχες κολώνες και παραστάδες προς εκείνες του καμπαναριού του Αγίου. Στην πανοραμική σχεδίαση της πόλης που πραγματοποιήθηκε από τους Edward Dodwell και Simone Pomardi το 1806⁴², το καμπαναριό της Σπηλαιώτισσας πράγματι, μοιάζει με το πρότυπό του, το καμπαναριό του Αγίου Σπυρίδωνος, με εξαίρεση την κάλυψη, και ανταποκρίνεται στην περιγραφή των συμβάσεων έργου του 17ου αιώνα, χωρίς πάντως να μπορούμε να βεβαιώσουμε αν η ομοιότητα εκτεινόταν, πέραν της μορφής και στις διαστάσεις. Το ίδιο καμπαναριό, κατά τι χαμηλότερο και στενότερο εκείνου του Αγίου, διακρίνεται αδρά και στη θεωρούμενη ως «παλαιότερη» φωτογραφία της Κέρκυρας, η οποία, σύμφωνα με μία εκτίμηση, τραβήχτηκε το 1853 και αποτυπώνει τη βόρεια πλευρά της πόλης⁴³. Επίσης αποτυπώνεται σε φωτογραφίες της πόλης του τέλους του 19ου αιώνα. Σε αυτές εμφανίζεται μικρότερο εκείνου του Αγίου, διακρίνονται όμως αδρά τα δίλοβα ανοίγματα, καθώς και το τύμπανο με το ελλειψοειδές άνοιγμα, όπως αυτά αποτυπώνονται στην υδατογραφία του 1806.

Εικ.4: Το καμπαναριό της Σπηλαιώτισσας το 1806.
Πηγή: Zernioti-McKesson, 2014: 64.

Εικ. 5: Το καμπαναριό του Αγίου Σπυρίδωνος.

Το σημερινό καμπαναριό δεν μοιάζει καθόλου με την αρχική κατασκευή. Το 1913 ανανεώθηκε το ετοιμόρροπο ανώτερο τμήμα του⁴⁴. Το ανακαινισμένο καμπαναριό υπολείπεται του αρχικού τόσο σε

⁴² Zernioti-McKesson, 2014: 64.

⁴³ Συλλογή φωτογραφιών Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας. Paipeti-Whitton, 1990.

⁴⁴ Παπαγεώργιος, 1920: 203.

ύψος όσο και ως προς το αισθητικό αποτέλεσμα. Το ανώτερο τμήμα του, έχει τέσσερα τοξωτά ανοίγματα, τα οποία ορίζονται από ισάριθμες τετράγωνες παραστάδες, εξαιρετικά μικρό τύμπανο και χαμηλή ωοειδή στέγαση.

Εικ. 6: Τα δύο καμπαναριά στο κερκυραϊκό αστικό τοπίο σήμερα.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο ναός της Σπηλαιώτισσας στη σημερινή του μορφή είναι το αποτέλεσμα μακρόχρονων προσθηκών, παρεμβάσεων και ανακαινίσεων που αποσκοπούσαν κυρίως στη βελτίωση της λειτουργικότητάς του ως χώρου λατρείας. Χάρη στο νέο αρχαιακό υλικό που παρουσιάστηκε, διευκρινίστηκε η χρονολόγησή του και αναδείχθηκαν ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για τις φάσεις οικοδόμησης και ανακαίνισης που γνώρισε, για τις επιλογές των κτητόρων-αδελφών (που ορίζουν τις αισθητικές τάσεις του 17ου και 18ου αιώνα), για την επίδραση των δυτικών προτύπων αλλά και για τον τρόπο με τον οποίο αυτά γίνονταν γνωστά και υιοθετούνταν στην κατασκευή και διακόσμηση των ορθόδοξων χώρων λατρείας μέσα από την ανάθεση της σχεδίασης και της εκτέλεσης των οικοδομικών εργασιών σε ξένους, ιταλικής καταγωγής παρεπιδημούντες ή μόνιμους κατοίκους της Κέρκυρας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Α.Σ.Κ. (Αρχείο Σπηλαιώτισσας Κέρκυρας), Κατάστιχα: 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 18.
Α.Ν.Κ. (Αρχεία Νομού Κέρκυρας), Συμβολαιογραφικά: φάκελοι Β.220, Π.23, Π.30, Ρ.26, Τ.98.
Α.Ν.Κ. (Αρχεία Νομού Κέρκυρας), Έγγραφα Εκκλησιών: φάκελος 214.
Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, Αφρ. (1977). *Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κερκύρας κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας*. Αθήνα.
Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, Αφρ. (1979). Η εκκλησία της Υπεραγίας Θεοτόκου Χρυσοπηγής στους Καστελλάνους Μέσης Κερκύρας. Στο *Εκκλησίες της Ελλάδος μετά την Άλωση 1453-1864*, τ. Α', 147-158, Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, Αφρ. (2002). Κέρκυρα, αστική αρχιτεκτονική περιόδου αγγλοκρατίας. Αθήνα.
Καρύδης, Σπ. (2004). *Ορθόδοξες αδελφότητες και συναδελφικοί ναοί στην Κέρκυρα (15ος-19ος αι.)*. Αθήνα: εκδ. Αθ. Σταμούλης.
Καρύδης, Σπ. (2007). *Ο αστικός χώρος και τα ιερά. Η περίπτωση της Κέρκυρας τον 16ο αιώνα*. Αθήνα.
Καρύδης, Σπ. (2007b). Πληροφορίες για την ίδρυση ή την ανακαίνιση ναών στην Κέρκυρα τον 17ο και 18ο αιώνα. *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 4, 63-77.
Παπαγεωργίου, Σπ. (1920). *Ιστορία της εκκλησίας της Κερκύρας από της συστάσεως αυτής μέχρι του νυν*. Κέρκυρα.

Τσίτσας, Αθ. (1966). *Αι επιγραφαι του ναού του Αγίου Σπυρίδωνος*. Κέρκυρα.
Χονδρογιάννης, Στ. (2010). *Μουσείο Αντιβουνιώτισσας Κέρκυρα*. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού.
Marmora, Andrea (1672). *Della Historia di Corfù*. Venezia: Presso il Curti.
Molteni El. – Moretti, Sil. (2006). Maps and drawings of Corfu in the Library of the Museo Correr. e-*Perimetron*, 1(1), 1-31. URL: <http://www.e-perimetron.org/>
Paipeti-Whitton, Hilary (1990), *Pictures from the past. A photographic record of Old Corfu. Ένα φωτογραφικό αρχείο της παλαιάς Κέρκυρας*, Corfu.
Zernioti, D. – McKesson, J. (2014). *Ιόνια Νησιά και Δυτική Ελλάδα. The Ionian Islands and Western Greece. Catalogue of an Exhibit of Drawings by Edward Dodwell and Simone Pomardi from the Collection of the Packard Humanities Institute*, Κέρκυρα: Μουσείο Ασιατικής Τέχνης.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

Σπύρος Χρ. Καρύδης, Δρ Θεολογίας, Εκπαιδευτικός. Ερευνητικό πεδίο: Ιστορία βενετοκρατούμενου Ελληνισμού.

Μονής Σέλτσου 7 11143 Αθήνα. Τηλ. 6939493735. e-mail: karydisp@yahoo.gr

Παναγιώτα Τζιβάρα, Δρ Ιστορίας, Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας βενετοκρατούμενου Ελληνισμού, Τμήμα Ιστορίας-Εθνολογίας ΔΠΘ.

Μονής Σέλτσου 7 11143 Αθήνα. Τηλ. 6939677982. e-mail: ptzivara@he.duth.gr